

УДК 378.09

ВНЕСОК О. Я. ГЕРДА У РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ ЖІНОК**Малько Н. М.**

У статті розглядається становлення та розвиток вищої освіти в Російській імперії кін. XIX ст. Висвітлюються основні етапи організації вищих жіночих (Бестужевських) курсів. Аналізується просвітницька діяльність О. Я. Герда у галузі вищої жіночої освіти. Будучи прихильником усього нового, вчений активно підтримував бажання жінок отримувати вищу освіту. Його лекції, прочитані на вищих жіночих курсах, отримали схвальні відгуки серед широкого загалу.

Ключові слова: О. Я. Герд, жіноча освіта, вищі жіночі курси, просвітницька діяльність.

В статье рассматривается становление и развитие высшего образования в Российской империи конца XIX в. Освещаются основные этапы организации высших женских (Бестужевских) курсов. Анализируется просветительская деятельность А. Я. Герда в области высшего женского образования. Будучи сторонником всего нового, ученый активно поддерживал желание женщин получать высшее образование. Его лекции, прочитанные на высших женских курсах, получили положительные отзывы среди широкой общественности.

Ключевые слова: О. Я. Герд, женское образование, высшие женские курсы, просветительская деятельность.

The article describes the formation and development of higher education in the Russian Empire in the late nineteenth century. It highlights main stages in the establishment of women's (Bestuzhev) higher courses and gives analysis of O.Y.Gerd's educational activity in the field of women's higher education. Being a proponent of everything new he actively supported women's desire to receive higher education. His lectures given at the women's higher courses received recognition from general public.

Key words: O. Y. Gerd, women's education, women's higher courses, educational activity.

Постановка проблеми. У Законі України "Про освіту" робиться акцент на доступності для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою, рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку [3]. Але таке положення речей було не завжди. В Україні, як в усій Російській імперії, до кін. XIX ст. доступ у виши жінкам був закритий. З часом жінки відстояли своє право на рівноцінний доступ до всіх закладів освіти. Проте залишається ще багато невивчених питань, особливо, що стосується окремих особистостей, які підтримували жінок у їх намірах. Отже, вивчення здобутків минулого в цій царині набуває актуальності.

Загальний аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти жіночої освіти на сучасному етапі досліджували Є. Андрєєва, О. Аніщенко, В. Добровольська, О. Ковельська, О. Куліш, М. Рижкова, Н. Слюсаренко, Т. Сухенко та ін. Кожен із науковців у своїх працях так чи інакше звертається до педагогічної спадщини XIX – поч. XX ст., яка була прогресивною на той час і не втратила своєї актуальності і сьогодні.

На жаль, педагогічній персоналії О. Я. Герда в сучасній літературі приділяється мало уваги. Лише в окремих публікаціях епізодично розкривається внесок педагога у розвиток освіти жінок.

Мета статті – розкрити сутність питання жіночої освіти. З'ясувати внесок О. Я. Герда у становлення та розвиток вищої освіти жінок у кін. XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що тільки у др. пол. XIX – на поч. XX ст. почало здійснюватися повною мірою право жінок на освіту, рівну з чоловіками. А до того жінок не приймали в університети, школи для дівчаток були рідкістю або програма в них виявлялася скороченою і обмежувалася "жіночими" обов'язками дружини і матері [5, с. 37].

Згодом стали поступово руйнуватися деякі традиції, що стосувалися жінок. Зміна і розвиток інтересів та потреб жінок значно випереджали засоби їх задоволення. Жінок вже не задовольняла та освіта, яка була їм доступна і та роль, яка традиційно відводилась їм суспільством. З'явився потяг до знань, прагнення до активної громадської діяльності.

Крім того, жінки середнього класу відчували необхідність в отриманні певних спеціальних практичних знань і навичок, за допомогою яких можна було б матеріально утримувати сім'ю. Вони гостро відчували потребу в освіті.

До середини XIX ст. прагнення жінок отримати вищу освіту не було прийнято в суспільстві з розумінням. Почалася наполеглива боротьба з віковими пережитками і звичним устроєм життя. Ця проблема все більше привертала до себе інтерес громади. Крім дискусій про шляхи її вирішення, почали створюватися численні комісії, подавалися до уряду проекти і прохання [4, с. 339].

У 1867 р. відома громадська діячка Є. І. Конраді звернулася з проханням до першого з'їзду природників, який проходив у Петербурзі з запискою, в якій просила з'їзд клопотати перед урядом про надання російським жінкам права на вищу освіту. "Більшість жінок, – писала Є. І. Конраді, – не лише не володіє систематичним, чітко науковим запасом знань, але не має навіть тих елементарних відомостей, без яких будь-яке наступне заняття науками нагадує безпомічне блукання у сутінках" [7, с. 38]. Записка Є. І. Конраді отримала підтримку серед учасників з'їзду, але виносити будь-яке клопотання перед урядом з'їзд відмовився.

Незабаром після з'їзду Є. І. Конраді разом із М. В. Трубніковою, Н. В. Стасовою, П. С. Стасовою склали прохання, яке підписали 100 жінок на ім'я ректора Петербурзького університету про дозвіл їм відвідувати лекції в університеті. В 1868 р. аналогічне прохання, під яким стояло вже 400 підписів, було подано міністру народної освіти Д. А. Толстому. В проханні йшлося, що "серед російських жінок, які давно впевнилися у недостатності своєї освіти, знайдеться немало особистостей, готових до усвідомленої праці, а тому відкриття для них університетських аудиторій буде справжнім благом, яке згодом збагатить наше суспільство корисними членами" [7, с. 38].

Це звернення викликало схвальний відгук серед багатьох жінок різних губерній Російської імперії. Підтримуючи звернення Петербурзького осередку, подібні прохання були надіслані до Міністерства народної освіти з Смоленська, Москви, Києва, Катеринослава, Керчі. Боротьба за допуск жінок в університети, за вищу жіночу освіту набувала все ширшого та яскраво політичного характеру.

Допоки в урядових структурах розглядали отримані прохання, по всій країні створювалися різні курси, навколо яких групувалися жінки, які бажали навчатися. Разом вони влаштовували лекції, запрошували досвідчених лекторів. У Петербурзі для читання лекцій поряд з іншими відомими науковцями і педагогами, такими як А. Н. Бекетов, Д. І. Менделєєв, А. Н. Страннолюбський, В. А. Євтушевський, В. Я. Абрамов, був запрошений і О. Я. Герд [7, с. 39].

Засновниці, які домоглися доступу жінок до вищої освіти, отримували численні привітання із-за кордону. Відомий англійський науковець Джон Стюарт Міль писав: "Милостиві государині! З почуттям задоволення і з повагою дізнався я, що у Росії знайшлися освіченні і сміливі жінки, які вимагають для своєї статі участі у різних галузях вищої освіти... і що їм для своєї справи вдалося заручитися підтримкою видатних людей науки. Цього ж домагаються з постійно зростаючою наполегливістю, але досі без успіху, найбільш освіченні люди європейських країн. Завдяки Вам, милостиві государині, Росія, можливо, випередить їх" [6, с. 9].

Таким чином, під тиском громадськості уряд був вимушений піти на поступки у справі жіночої освіти. Дозволялося відкривати різного роду курси жінок, переважно педагогічні і медичні. В 1869 р. у Петербурзі були відкриті Аларчинські і Володимирські курси. Але ці жіночі курси не були вищими навальними закладами. Вони давали слухачкам знання в об'ємі чоловічих гімназій і готували їх до викладання у початкових класах, прогімназіях і жіночих училищах.

Погодившись на відкриття жіночих курсів, уряд рішуче відмовив їм у будь-якій фінансовій підтримці, оголосивши ці курси виключно приватною справою. Більше того, були прийняті всі заходи, щоб якомога швидше привести курси до фінансового краху. Програма перших жіночих курсів була вкрай скорочена порівняно з

програмами чоловічих вищих навчальних закладів. Курси не давали абсолютно ніяких прав своїм випускницям, окрім тих, які вони мали раніше – можливість стати домашньою наставницею, гувернанткою або учителькою початкових класів.

Скорочена програма жіночих курсів не задовольняла потреби російських жінок у вищій освіті. Не маючи можливості отримати її у Росії, жінки почали виїжджати на навчання за кордон в університетах Європи. Слід зауважити, що до середини XIX ст. і в країнах західної Європи жінки також не мали повних прав на отримання вищої освіти. Виняток становила Швейцарія, де жінки широко допускалися в університети.

Побоюючись поширення революційних поглядів, уряд Росії у травні 1873 р. віддав наказ про негайне повернення всіх російських жінок під загрозою переслідування. В квітні 1876 р. було офіційно затверджено Положення, за яким Міністерство народної освіти отримало право започатковувати на власний розсуд вищі жіночі курси в університетських містах. Курси відкривалися як приватні навчальні заклади, підкорялися нагляду навчально-окружного керівництва і не надавали жінкам, які їх закінчували, ніяких прав.

Незабаром у Міністерство надійшло прохання про відкриття таких курсів у Петербурзі з навчальним планом, розробленим професорами Петербурзького університету. Прохання датувалося 9 квітня 1876 р. було підписано А. Н. Бекетовим, А. Л. Боровиковським, О. Я. Гердом, А. Н. Страннолюбським та іншими відомими науковцями та педагогами, а також відомими діячами жіночого руху Н. В. Стасовою, О. П. Рукавішніковою, В. П. Тарнавською, О. А. Мордвіною, С. В. Ковалевською, В. Д. Самарською-Биховець, М. К. Цебриковою та З. Ю. Яковлевою.

Міністр народної освіти гр. Д. А. Толстой згодився на відкриття жіночих курсів, указуючи, що вони можуть бути відкриті як приватний навчальний заклад на ім'я одного із професорів, здатного забезпечити належний напрямок і нести за них повну відповідальність. 23 квітня 1877 р. в листі міністру професор Петербурзького університету К. Н. Бестужев-Рюмін погодився взяти на себе відкриття таких курсів.

20 вересня 1878 р. у культурному і громадському житті Росії відбулася знаменна подія – у Петербурзі були відкриті постійні вищі жіночі курси, що стали першим жіночим університетом. Створення курсів було результатом боротьби передової російської громадськості за рівність жінок, результатом тривалої і наполегливої боротьби власне російських жінок за право на вищу освіту.

В 1879 р. були затверджені правила вступу на Бестужевські курси. Згідно правил на курси приймалися особи, які мали атестат про закінчення 8 класів жіночої гімназії, інституту шляхетних дівчат або іншого навчального закладу, який дає право бути домашньою наставницею або учителькою. На курси могли вступати особи не молодші за 21 рік. Плата за навчання становила 50 руб. на рік.

Одночасно з відкриттям Бестужевських курсів було створено "Товариство матеріальної підтримки вищих жіночих курсів". У його уставі зазначалося, що "Товариство має за мету доставляти кошти для підтримки вищих жіночих курсів, відкритих у С.-Петербурзі професором Бестужевим-Рюмінім ... Кошти товариства складаються: а) із щорічних внесків дійсних членів; б) із пожертвувань і в) із зборів від організованих на користь товариства з дозволу і з дотриманням установлених правил літературних читань, концертів, спектаклів тощо" [7, с. 50].

Виконавчим органом Товариства був комітет, до складу якого входило 12 осіб, обирався він на 3 роки. До першого складу комітету серед інших відомих педагогів і науковців входив Олександр Якович Герд, який у той час працював у приватній жіночій гімназії княгині Оболенської.

Він розумів величезну силу освіти жінок, їх важливе значення для держави і суспільства. Відстоював думку про розумові можливості та моральність жінок, був упевнений, що за сприятливих умов навчання жінки можуть досягти значних успіхів: "Боже мій, – говорить він у листі до своєї молодшої родички, – як багато, дуже багато може дати народна школа у руках досвідченої, всебічно розвиненої, морально відданої справі вчительки! Навіть зараз помітний вплив нової школи на пом'якшення устоїв, розуміння з боку селянської сім'ї там, де ставлення вчительки до дітей добрі і гуманні!" Але для людини і педагога з таким широким кругозором, як у Олександра Герда, робота вчительки у народній школі не була тим ідеалом, до якого мала прагнути жінка. Більш широко розумів він завдання жіночої освіти, передбачаючи вагомий результати такої освіти в колі сім'ї і педагогічній діяльності [1, с. 37].

Як зазначалося, паралельно з роботою у гімназії Оболенської, О. Я. Герд брав участь у роботі вищих жіночих курсів. Вищій освіті жінок він надавав великого значення, важливість якої в ту епоху не визнавалася багатьма, навіть освіченими людьми. Його погляди на це питання розкриваються в листі до жінки, яка звернулася за порадою: "Кинути курси, – писав їй О. Я. Герд, – було б великою помилкою. Аналізуючи їх значення, ти, ймовірно, нехтуєш їх основною метою. Людина, яка закінчила лише гімназію, ніколи не може відчувати себе сильною, навіть працюючи вчителем у народній школі. Вона не знає науки, не може любити і цінувати її по справжньому і головне – їй не вистачає освіченості для вирішення різних питань. Вона може гарно наслідувати, працювати, але не бути професіоналом... Ні кинути курси і не думай, не порівнюй їх з восьмим класом гімназії, він не дасть тобі і тисячної долі того, що дасть серйозне вивчення науки..." [1, с. 37]. Саме так розглядаючи вищу освіту, О. Я. Герд розумів, що раціональне і результативне отримання освіти неможливе без вагомого і розумного проходження попередніх освітніх ступенів.

Педагогічна робота не дозволяла Олександрові Яковичу більше займатися безпосередньо наукою. Проте він постійно поповнював свою домашню бібліотеку найкращими педагогічними творами. Серед його намірів було читання загальноосвітніх лекцій, курсів з різних галузей природознавства, загальний план яких вже був ним окреслений: він мав розповісти про Всесвіт і про Землю, історію утворення Землі і геологічну будову, розповісти про органічний світ (рослин і тварин), а у кінці окремі повідомлення про людину, антропологію. Початок цього курсу було здійснено в його публічних лекціях про небесні світила, прочитаних ним у 1882 р. на користь вищих жіночих курсів. Присутні на цих лекціях пам'ятають інтерес, який зумів викликати лектор, ніколи не займаючись цією проблемою спеціально [2, с. 318].

Коли О. Я. Герд готувався до своїх популярних лекцій з астрономії (підготовка до них зайняла майже півроку), у його товаришів виникло запитання, як він згодився читати лекції з предмету, який був йому майже невідомим? І ось його відповідь, вкрай характерна для О. Я. Герда: "Що ж? Для цього я вчуся сам і зроблю все, що можу, щоб лекції були гарними. Якщо за це не беруться люди, більше нашого ознайомлені з предметом, то доводиться прийматися за справу нам". У цій відповіді простежується властива Олександрові Яковичу та розумна покірливість дійсності, яка заставляє людину не відмовлятися від справи лише тому, що він не може виконати її в ідеалі: "... хто може, нехай зробить краще", – говорив він. Відомо, що лекції були прочитані О. Я. Гердом майстерно, аудиторія була завжди повна і надала за шість лекцій 2000 р. чистого прибутку на користь Товариства для підтримки слухачок Вищих жіночих курсів [2, с. 312].

Повний життєвої енергії О. Я. Герд охоче йшов на зустріч "всього живого або того, що обіцяло життєвий розвиток". Перешкоди життєвого шляху складали для нього немінучі умови, в яких розвиваються і кріпнуть сили людини, необхідні для досягнення мети.

Висновок. Аналіз історико-педагогічної літератури засвідчує, що діяльність Бестужевських курсів, відкритих у 1878 р., – яскрава і драматична сторінка в історії вітчизняного просвітництва. Створені за ініціативою передової громадськості, вони й існували лише завдяки громадській підтримці та всупереч наполегливій протидії царського уряду. Бестужевські курси були одним з найбільших досягнень у боротьбі прогресивних громадських сил Росії за рівність жінок і розвиток жіночої освіти, у боротьбі власне жінок за право доступу до вищої школи.

З перших років існування жіночих курсів О. Я. Герд брав активну участь у їх організації, палко підтримуючи прагнення жінок до вищої освіти. Він визнавав важливість і пріоритетність ролі жінки, як носія засад моральності у сім'ї та суспільстві.

Література

1. Вейтберг Петр. Памяти А. Я. Герда / Петр Вейнберг // Женское образование. – 1889. – № 1. – С. 29–40.
2. Дрентельн Н. С. Несколько воспоминаний об Александре Яковлевиче Герде / Н. С. Дрентельн // Педагогический сборник. – 1889. – Апрель. – С. 305–313.
3. Закон України "Про освіту". – К., 1996.
4. Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века) : учебное пособие / Д. И. Латышина. – М. : Издательский дом "Форум", 1998. – 584 с.

5. Мікулак Н. М. Історико-філософські аспекти жіночої освіти і ментальності [Електронний ресурс] / Н. М. Мікулак // Філософія. – 2013. – № 3 (95), березень. – С. 37–42. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/grani/2013_3/10.pdf. – Назва з екрана.

6. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы (1878–1918) : сборник статей / под общ. ред. проф. С. Н. Валка, доц. Н. Г. Сладкевича, акад. В. И. Смирнова и проф. М. Л. Тронской. – Издательство Ленинградского университета, 1965. – 288 с.

7. Федосова Э. П. Бестужевские курсы – первый женский университет в России (1878–1918) / под ред. Э. П. Днепров. – М. : Педагогика, 1980. – 144 с.